

policy to a new state, which should meet the threats and challenges of the XXI century, we note that the formation of the Strategy Action program Ukrainian authorities must take decisive action to reform the system recovery and the Armed Forces of Ukraine, the whole national security sector of Ukrainian state and its proper and permanent financing. Much attention is paid to this issue in connection with the armed aggression of Russia against Ukraine. Much attention is paid to this issue in connection with the armed aggression of Russia against Ukraine. Practice today shows that the transformation of Ukrainian defense policy to a new state, which should meet the threats and challenges of the XXI century, we note that the formation of the Strategy Action program Ukrainian authorities must take decisive action to reform the system recovery and the Armed Forces of Ukraine, the whole national security sector of Ukrainian state and its proper and permanent financing.

Key words: Armed Forces, the role of the state, armed aggression, guarantor, national security, defense policy, the Ukrainian government, state, challenges, threats, action, strategy, reform.

УДК 342.086

Н. М. БАТАНОВА,

кандидат юридичних наук

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІНСТИТУТУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Інститут конституційно-правової відповідальності, як і інші інститути конституційного права, має свою історію виникнення і розвитку. Він пройшов тривалий шлях становлення і формувався під впливом різноманітних чинників, що зумовлює необхідність дослідження його юридичної природи з використанням історичного методу наукового дослідження. Адже ретроспективне наукове пізнання, яке спрямоване вглиб історії, озброює дослідника неперевершеною зброєю і виводить його на необхідну висоту дослідження перспектив розвитку конституційних інститутів.

Перші зародки конституційно-правової відповідальності знаходимо ще у Київській Русі за часів діяльності віче (X–XI ст.). У цей період єдиним джерелом правових норм було звичаєве право. Законотворча діяльність органів державної влади була незначною і дуже обмеженою перевагою звичаєвого права. Документами, які мали здебільшого форму писаного закону і вважалися найдавнішими, були княжі договори (міжнародні, договори князів між собою і договори князів з народом). На думку А. Слюсаренка і М. Томенка, тогочасне віче правомірно розглядати як орган прямого народовладдя, який функціонував у вигляді зборів громадян міста, землі (князівства) і який розглядав та виносив ухвали у справах, що стосувалися цілого князівства чи землі. Такі вічеві зібрання були нерегулярними і не мали чіткого статусу. Однак у ряді випадків на вічах обиралися князі та укладалися договори з ними (так званий ряд), які й були зародком української конституції [28, с. 5–6].

Як зазначає О. Малиновський, найважливіша функція вічового зібрання торкається стосунків між народом і князем. Народ на віче обирав князя, скла-

дав з ним умову («ряд»), а коли він князем був незадоволений, то показував «путь чист», тобто скидав з княжого столу. Право обирати й скидати князя було виключним привілеєм віче [20, с. 15]. Оскільки у ті часи суспільні відносини регулювалися нормами звичаєвого права, у даному випадку «ряд» був так званою юридичною формою досягнення згоди між князем і народом, договором, за допомогою якого народ певним чином обмежував владу князя.

Траплялися випадки договорів не тільки з призваними князями, а й з такими, які «заволоділи столом у силу військової удачі» [27, с. 76]. Але в будь-якому разі, незважаючи на те, чи князь був призваний, чи сам заволодів престолом, досягнення «взаємної довіри і доброї згоди» між князем і віче було необхідним. Цікаво, що укладення «ряду» навіть супроводжувала символічна процедура – «князь і народ цілували хрест – не шкودити один одному» [20, с. 22]. Тому можна припустити, що прообразом перших конституційних деліктів було саме невиконання умов договору, які встановлювалися за взаємною згодою князя і віче. Санкцією за порушення умов «ряду» у даному випадку було вигнання князя, «скинення його з княжого столу».

Слід зазначити, що процедура усунення князя від престолу дещо схожа із сучасною процедурою відкликання президента народом, що існує в деяких країнах. А якщо звернути увагу на те, що за допомогою віче інколи добивалися заміни посадників, тунів та інших княжих урядовців [39, с. 20], її можна назвати прообразом інституту імпідменту вищих посадових осіб органів державної влади.

Добою зародження перших конституційно-правових доктрин у сучасному розумінні цього поняття вважається період Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.). При цьому справедливо наголошено, що основу, фундамент їх появи було закладено політичною і правовою культурою українського народу попередніх періодів його розвитку (періоди України-Руси, Литовсько-Руська доба). Основою появи в середині XVII ст. перших українських документів конституційно-правового характеру (насамперед як комплексного еволюційного явища) були норми староукраїнського звичаєвого права, «Руська правда», княжі договори (договори князів між собою, з народом – так звані вічеві договори, міжнародні договори), Литовські статuti [32, с. 70; 28, с. 2–5; 8, с. 3].

Ідеї договірної держави та конституційної монархії активно розвиваються у Війську Запорозькому у другій половині XVII – початку XVIII ст. Договори доби становлення Гетьманської держави можна вважати «актами державно-конституційного характеру» [28, с. 6–7]. Військо Запорозьке, українське державне утворення на території Середньої Наддніпрянщини, було правовим чином оформлено Зборівським договором 1649 р. як територія поширення особливих прав козацького та деяких інших станів у межах Речі Посполитої. У 1654 р. українськими послами було укладено договір з Московською державою, відповідно до якого українська козацька держава ввійшла як автономна частина до складу Московської держави. У другій половині XVII – початку XVIII ст. політичні та правові відносини всередині української автономії регулювалися договорами Війська Запорозького з Російською державою, які відо-

мі під назвою «гетьманські статті», що разом склали за формою і змістом станову конституцію української автономії. Поява їх була зумовлена необхідністю розмежування повноважень між царським та українським козацьким урядом та регламентацією прав і обов'язків різних категорій українського суспільства [17, с. 42].

Деякі договори містили положення, які регулювали порядок припинення повноважень гетьмана, у тому числі й у порядку відповідальності. У «Договірних статтях Козаків з Царем Олексієм Михайловичем» 1654 р. («23 статті») зазначалося, що Військо Запорозьке очолює гетьман, який обирається пожиттєво. Військо Запорозьке не могло відправити гетьмана у відставку [10, с. 55]. Відповідно до Нових статей 1659 р. уряд української автономії міг вносити подання царю щодо відставки гетьмана [21, с. 210]. Глухівськими статтями 1669 р. уряд було позбавлено цього права. Тільки окремі особи або групи осіб могли подавати скаргу царю, а він залишав за собою право на розслідування та винесення рішення [1, с. 225]. Лише Переяславськими статтями 1674 р. генеральній старшині було надано право самостійно відправляти у відставку гетьмана за державну зраду (Російській державі та Війську Запорозькому як її частині), яка мала бути доведена [31, с. 253]. Дану норму можна вважати прообразом інституту імпічменту глави держави. Проте слід зазначити, що вона так і не була реалізована на практиці, оскільки цей договір мав дуже обмежену дію (стосувався лише Правобережної Наддніпрянщини) та згодом втратив чинність у зв'язку з переведенням правобережних городових полків на Лівобережжя.

З 1687 р. зафіксовано прецедент: причиною відставки гетьмана царем (на подання військової ради) міг бути стан його здоров'я, який не дозволяє виконувати посадові обов'язки. Повноваження гетьмана були суттєво обмежені. Йому було заборонено відправляти у відставку старшин і полковників. Це міг здійснювати лише цар (за поданням гетьмана). Автономія Війська Запорозького була обмеженою на користь царя, який мав значні повноваження щодо регламентації повноважень гілок влади в українській автономії [17, с. 128–129].

Отже, у період з 1654–1708 рр. сформувалися головні принципи українського конституціоналізму домодерного типу (період станового конституціоналізму, за якого поняття про права і обов'язки громадянина (підданого монарха) були невіддільними від його станової належності; період насамперед некодифікованих конституційних актів) і є ніби прелюдією появи справді найвищого досягнення української політичної думки «козацької» доби – «Пактів й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 р. З 1708 р. відбувається цілеспрямоване порушення та поступова відмова від конституційних принципів відносин царського уряду з українською автономією, що позначає також курс на поступову ліквідацію останньої [17, с. 56].

Становлення конституційно-правової (державно-правової) відповідальності нерозривно пов'язане із формуванням самого конституційного права як галузі права. Це було цілком закономірно, оскільки формування вимоги відповідальності, насамперед до державної влади, стало наріжним каменем консти-

туціоналізму, навколо якого проходила побудова всього державного механізму. Конституційно-правова відповідальність з'явилася одночасно з появою перших документів конституційного характеру та перших конституцій («Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 р., Конституція США 1787 р., Конституція Франції 1791 р. та ін.). У Європі першою проголосила принцип відповідальності органів державної влади Конституція Франції від 03 вересня 1791 р. Так, у ст. 23 Декларації прав зазначалося, що соціальна гарантія не може існувати, якщо публічні функції не визначені ясно законами і якщо не забезпечується відповідальність посадових осіб за їх здійснення [26, с. 101]. Подібні новели містилися й у Конституціях Польщі 1791 р., Іспанії 1819 р., Сицилії 1820 р.

Однією із найцікавіших пам'яток української політико-правової думки XVIII ст. є «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (більше відомі як Конституція Пилипа Орлика) від 05 квітня 1710 р. У науковій літературі немає єдності думок щодо правової природи даного документа. Одні автори вважають його першою конституцією Війська Запорозького [6, с. 137, 141; 35, с. 50; 28, с. 9], інші – конституційним актом, договором між політичними силами [34, с. 61; 19, с. 18, 24; 36, с. 436], першим українським внутрішнім конституційним проектом [17, с. 205, 219]. Проте, незважаючи на дискусії щодо її правової природи, Конституція Пилипа Орлика 1710 р. була першим в Україні конституційним документом, який регламентував основні принципи формування та функціонування влади у Війську Запорозькому, вперше закріпив правові засади представництва і парламентаризму та місцевого самоврядування та став центральною подією у становленні та розвитку українського конституціоналізму.

Деякі положення Конституції Пилипа Орлика можна вважати витоками конституційно-правової відповідальності. Так, у п. VI «Пактів...» зазначається що, «якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечне для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень» [28, с. 31]. Пакти не обмежували термін перебування гетьмана на посаді. Проте, як припускає О. Кресін, п. 7 фактично надавав право будь-якому представнику козацького стану подавати на гетьмана позов до Генерального суду і зобов'язував усіх, зокрема й гетьмана, до визнання його вироків. Отже, відповідно до цього пункту *гетьман міг бути усунутий від влади за постановою суду* [17, с. 212].

Найбільш правильним шляхом для виявлення сутнісних і змістовних, функціональних засад конституційно-правової відповідальності є повернення до її історичних джерел. Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являються наукові

праці, які по праву можна вважати теоретичною основою інституту конституційно-правової відповідальності. Так, відомі державознавці, як М. Лазаревський, В. Гессен, С. Котляревський та інші вчені й політики виступали з вимогами встановити не тільки політичну відповідальність Ради Міністрів перед Державною Думою, а й конституційну відповідальність окремих міністрів за незаконні дії перед законодавчими палатами, а також конституційну відповідальність глави держави та народних представників (депутатів). На основі зарубіжного досвіду вони не лише вносили законодавчі пропозиції, а й підготували ряд наукових праць у цій сфері [3, с. 122–123; 2, с. 71–120; 4; 5; 7; 9, с. 2821–2822; 11; 16; 18; 22, с. 220–225; 29, с. 574–581; 38, с. 392–393].

Так, О. Жилін у «Підручнику державного права» зазначає, що «останнім часом доволі поширеним став той погляд, що, не будучи ні кримінальною, ні дисциплінарною, судова відповідальність міністрів є особливою державно-правовою відповідальністю» [12, с. 376]. А. Алексєєв, досліджуючи природу конституційно-правової (державно-правової, судової) відповідальності міністрів за порушення юридичних норм, поділяє її підстави на дві групи: 1) урядові акти міністрів, які порушують закон, та 2) усі урядові дії, які порушують інтереси держави [4, с. 50]. Він також звертає увагу на необхідність існування в державі спеціального трибуналу, який, маючи найвищий судовий авторитет у країні, мав «право нарівні з парламентом притягувати до відповідальності за протизаконні урядові акти не тільки міністрів, а й усіх осіб, які здійснюють державні функції і володіють правом самостійно розпоряджатися у сфері, де їм надана компетенція» [4, с. 50–55]. Це були дуже прогресивні ідеї і вони не втратили своєї актуальності й сьогодні. Адже і сьогодні є нагальна потреба створення спеціалізованого органу, який би був правомочний розглядати справи про конституційні делікти вищих органів державної влади та їх посадових осіб – бути інстанцією конституційно-правової відповідальності.

У цей період не залишили без уваги проблематику конституційно-правової відповідальності та її підстав й українські вчені та політичні діячі. Так, один із перших конституційних проектів «Начерки Конституції республіки» (1846–1847, 1850 рр.) члена Кирило-Мефодіївського братства Георгія Андрузького містить положення щодо можливості позбавлення депутатства і передачі до суду членів управління общин під час бунту, під яким розуміли насильницький опір існуючому суспільно-політичному ладу та існуючим законам (у тому числі конституції) [14, с. 415–426, 569–577]. У даному випадку позбавлення членів управління общин депутатства можна розглядати як конституційно-правову санкцію за вчинення ними конституційного делікту у вигляді порушення норм існуючих законів та конституції.

У конституційному проекті – «Проектъ оснований устава украинскаго общества «Вольный Союз – «Вільна Спілка» 1884 р. [25, с. 52–60], який був розроблений Михайлом Драгомановим, є теж норми, які регламентують відповідальність органів державної влади та їх посадових осіб. Відповідно до § 15 проекту міністри, які призначалися главою держави, несуть відповідальність перед Державною і Союзною Думами і можуть бути віддані ними під суд.

Глава держави також має право, за згодою Союзної Думи, розпустити Державну Думу, але в такому випадку розпускається і Союзна Дума, а в маніфесті про це повинен бути призначений і строк обрання нових членів цих дум (§ 18). У проекті зазначається, що виборці повинні мати право складати для своїх виборних накази (примітка II до § 3). Обласні думи теж повинні давати своїм представникам у Союзній Думі накази і мають право у будь-який час замінити цих представників іншими (примітка до § 13). Проте, оскільки в проекті не передбачено конкретних підстав для застосування зазначених санкцій, можемо говорити лише про політичну відповідальність зазначених суб'єктів.

Значно краще регламентує підстави конституційно-правової відповідальності конституційний проект Української Народної партії «Основний Закон «Самостійної України» Спілки народу українського» 1905 р. (одним із авторів проекту якого був Микола Міхновський) [24, с. 60–66]. Так, у ст. 75 проекту передбачена процедура імпічменту президента: «У випадку, коли президент явно знехтував основний закон, то обидві хати (законодавчий орган. – *Н. Б.*) і вищий касаційний суд утворюють з себе «народний суд», який мав би право усунути президента і призначити нові вибори».

Підґрунтям становлення української державності стала організація у березні 1917 р. Центральної Ради та прийняття нею чотирьох універсалів, останній з яких 22 січня 1918 р. став законодавчою основою нової держави, проголосивши Українську Народну Республіку самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою Українського Народу [37, с. 76]. У квітні 1918 р. Центральною Радою було ухвалено проект Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР), який у силу історичних подій так і не набрав чинності, залишившись важливим історико-правовим документом [28, с. 70]. Конституція УНР готувалась на зразок демократичних конституцій Європи та США, широко закріпивши права громадян, принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

Містяться в Конституції УНР і деякі конституційно-правові санкції [30, с. 49–61]. Це такі як позбавлення постановою суду Республіки громадянських прав громадянина УНР (§ 10); достроковий розпуск Всенародних Зборів «волею народу, виявленою не менш, як трьома мільйонами виборців, шляхом подання письмових заяв через громади Судові, який після перевірки правосильності, повідомляє про це домагання Всенародні Збори» (§ 32); висловлення недовіри Всенародними Зборами УНР більшістю від свого складу як члену Ради Народних Міністрів, так і Раді Народних Міністрів у цілому (§ 57). Щоправда, не зазначаються конкретні підстави для застосування цих мір конституційно-правової відповідальності.

Після обрання 29 квітня 1918 р. гетьманом Павла Скоропадського було прийнято Закони про Тимчасовий Державний устрій України [13, с. 62–66], які закріпили, що влада управління належить виключно йому в межах усієї України. Закони теж містили норми, присвячені конституційно-правовій відповідальності. Згідно зі ст. 37 «за злочинні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених». На жаль, у законах не зазначаються суть та підстави застосу-

вання так званої громадської відповідальності. Можна припустити, що вона є прообразом конституційно-правової відповідальності міністрів у вигляді усунення їх з поста в порядку імпичменту.

Політика Центральної Ради отримала продовження за часів діяльності Директорії УНР. Знову постала проблема конституювання української державності. У серпні 1920 р. було створено Правительственну Комісію по розробці конституції Української Держави, якою було підготовлено проект Основного державного закону Української Народної Республіки [23, с. 95–118]. У даному документі інституту конституційно-правової відповідальності представлені досить широко. У ч. 6 артикулу 60 як підставу конституційно-правової відповідальності передбачено зречення присяги або урочистої обітниці членом Державного Союму, що зумовлює втрату його мандата. Державний Союм може окремою ухвалою висловити недовір'я Раді міністрів або окремим міністрам, результатом чого є усунення їх з посади (артикул 96). У проекті містяться норми, які присвячені процедурі імпичменту Голови держави, Ради міністрів або окремих міністрів у випадку вчинення ними державної зради або порушення Основного Державного Закону (артикули 98–103). Державний Союм своєю ухвалою, прийнятою двома третинами голосів від більшості дійсних членів, може висунути обвинувачення цим особам. Потім справа передається на розгляд Найвищого Державного Суду, який вирішує її по суті. Найвищий Державний Суд складається з усіх членів Найвищих Касаційного та Адміністративного Судів та їх президій і розглядає, окрім імпичменту Глави держави, Ради Міністрів або окремих міністрів, справи щодо вчинення членами Державного Союму державної зради, злочинів та «провин по становищу». Цікавою є норма, передбачена ч. 14 артикулу 103 проекту, відповідно до якої «засуджений за провину політичної натури, якої карний закон не передбачає, присуджується до позбавлення, або обмеження права обіймати державний уряд на час не більший як 10 років». В артикулах 103–104 докладно регламентується процедура проведення досудового слідства, здійснення провадження та винесення вироку у цих справах.

На необхідність створення спеціальної системи захисту конституції з метою недопущення необґрунтованих змін її положень звертає увагу також Станіслав Дністрянський – відомий український конституціоналіст. На його думку, це може бути забезпечено як наявністю спеціальної процедури внесення змін до конституції, так і спеціальних судових органів, які зобов'язані стояти на охороні верховенства Основного Закону [33, с. 73–83]. В авторському проекті Конституції Західно-Української Народної Республіки 1920 р. С. Дністрянський відводить особливе місце Державному Судовому Трибуналу, який є не лише органом «верховного правосуддя», а й органом найвищого конституційного контролю. Відповідно до проекту до повноважень Державного Судового Трибуналу належать: перевірка законів на їх конституційність, право скасування законів і постанов, які суперечать Конституції або законам, на які вони повинні спиратись; розв'язання конфліктів між представницькими органами і між установами стосовно меж їх компетенції, підтвердження або заперечення фактів невиконання обов'язків депутатами і прийняття рішення щодо

політичних звинувачень, які висуває Народна Рада (§ 124). Закріплені тут і інститути конституційно-правової відповідальності – імпічмент президента, відповідальність уряду перед парламентом тощо. Згідно з § 101 у разі, якщо Президент Республіки діє всупереч своїм зобов'язанням, які він взяв на себе склавши присягу на дотримання Конституції і законів, а також на добросовісне виконання своїх обов'язків, Народна Рада може висунути проти нього політичне звинувачення. Це ж саме має місце також при звинуваченні його у державній зраді. У першому і другому випадках рішення щодо звинувачення приймає Державний Судовий Трибунал [15, с. 161–185].

Отже, кінець XIX – початок XX ст. характерний закріпленням конституційно-правової відповідальності та її підстав на законодавчому рівні, у конституційних проектах. З'являються наукові праці, які можна вважати теоретичною основою інституту конституційно-правової відповідальності. Вчені обґрунтовують необхідність закріплення окремих інститутів конституційно-правової відповідальності (імпічменту міністрів, інших посадових осіб органів державної влади) на конституційному рівні, вперше проводять розмежування конституційно-правової та політичної відповідальності (М. Лазаревський, В. Гессен, С. Котляревський, А. Алексєєв та ін.). Висловлюються прогресивні ідеї про створення спеціалізованого органу (Найвищого Державного Суду, Державного Судового Трибуналу), правомочного розглядати питання про конституційно-правову відповідальність вищих посадових осіб держави.

Інститут конституційно-правової відповідальності в Україні запроваджується з появою перших конституційних актів та перших конституцій і протягом декількох століть проходить тривалий шлях еволюції, поступово перетворюючись з суто політичної міри на урегульований законом інститут, стає невід'ємною складовою системи «стримань і протигаг», ефективною гарантією конституційного ладу та невід'ємним елементом українського конституціоналізму.

Список використаних джерел

1. *Акт* избрания в Глухове, при Боярине Князе Ромодановском, в Малороссійские Гетманы Демьяна Игнатовича Многогрешнаго 1669 г. (Глухівські статті 1669 р.) // *Источники Малороссійской истории* / [собрание Д. Н. Бантышем-Каменским]. – М. : Изданные О. Бодянским, 1858. – Ч. 1: 1649–1687.
2. Алексєєв А. А. К учению о парламентаризме / А. А. Алексєєв // *Журнал Министерства юстиции*. – 1908. – № 4. – С. 71–120.
3. Алексєєв А. А. Контрастирование, его значение и объем в конституционном праве / А. А. Алексєєв // *Журнал министерства юстиции*. – 1906. – № 3. – С. 122–123.
4. Алексєєв А. С. Безответственность монарха и ответственность правительства / Алексєєв А. С. – М., 1907. – 71 с.
5. Алексєєв А. С. К вопросу о юридической природе власти монарха в конституционном государстве / Алексєєв А. С. – Ярославль, 1910. – 122 с.
6. Василенко Н. Конституция Филиппа Орлика / Н. Василенко // *Академічна юридична думка* / [уклад.: І. Усенко, Т. Бондарук ; заг. ред. Ю. Шемшученка]. – К., 1998.
7. Гессен В. М. Основы конституционного права / Гессен В. М. – Петроград : Изд-во Юрид. книжного склада «Право», 1918. – 437 с.

8. Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму / С. Головатий // Право України. – 1997. – № 8.
9. Горенберг М. Б. К вопросу о контрасигнатуре и ответственности министров / М. Б. Горенберг // Право. – 1907. – № 44. – С. 2821–2822.
10. Договорныя статьи Козаков с Царем Алексеем Михайловичем 1654 года («23 статьи» 1654 р.) // Источники Малороссійской истории / [собрание Д. Н. Бантышем-Каменским]. – М. : Изданные О. Бодянским, 1858. – Ч. 1: 1649–1687.
11. Жилин А. Ответственность министров. Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах / А. Жилин. – К., 1908.
12. Жилин А. А. Учебник государственного права : [пособие к лекциям] : в 2 ч. / Жилин А. А. – Пг., 1916. – Ч. 1: Общее учение о государстве в связи с основными началами иностранного государственного права.
13. Закони про Тимчасовий Державний устрій України від 29 квітня 1918 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 62–66.
14. Кирило-Мефодіївське товариство. – К. : Наукова думка, 1990. – Т. 2.
15. Конституція Західно-Української Народної Республіки (Проект, 1920 р.) // Стецюк П. Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999. – С. 161–185.
16. Котляревский С. А. Власть и право. Проблема правового государства / Котляревский С. А. – М., 1915. – 420 с.
17. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : [монографія] / Кресін О. В. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
18. Лазаревский Н. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами: Догматическое исследование / Н. Лазаревский. – СПб., 1905.
19. Лукашевич О. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжул. – Харків, 1996.
20. Малиновський О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси з історії права / О. Малиновський. – К., 1929.
21. Новыя Статьи, постановленныя с Гетманом Юрієм Хмельницьким, в 1659 году (Нові статті 1659 р.) // Источники Малороссійской истории / [собрание Д. Н. Бантышем-Каменским]. – М. : Изданные О. Бодянским, 1858. – Ч. 1: 1649–1687.
22. Орlando В. Принципы конституционного права / В. Орlando. – М. : Изд. В. М. Саблина, 1907. – 297 с.
23. Основний державний закон Української Народної Республіки // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – С. 95–118.
24. Основний Закон «Самостійної України» Спільки народу українського // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – С. 60–66.
25. Проект оснований устава украинскаго общества «Вольный Союзъ» – «Вільна Спілька» // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993. – С. 52–60.
26. Сборник документов третьей республики во Франции. – М. : Юрид. лит., 1976.
27. Сергеевич В. И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена Рюриковичей (Исторические очерки) / Сергеевич В. И. – М., 1867.
28. Слюсаренко А. Історія української конституції / А. Слюсаренко, М. Томенко. – К. : Т-во «Знання» України, 1993.
29. Соколов К. Теория ответственности министров / К. Соколов // Право. – 1906. – № 7. – С. 574–581.

30. *Статут* про державний устрій, права і вольности Української Народної Республіки (Конституція УНР) від 29 квітня 1918 р. // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 49–61.

31. *Статьи*, постановленные в Переяслове с Гетманом обеих сторон Днепра, Иваном Самойловичем 1674 г. (Переяславські статті 1674 р.) // Источники Малороссийской истории / [собранные Д. Н. Бантышем-Каменским] – М.: Изданные О. Бодянским, 1858. – Ч. 1: 1649–1687.

32. *Стецюк П.* Основи теорії конституції та конституціоналізму: [посібник]. Ч. 1 / П. Стецюк. – Львів: Астролябія, 2003.

33. *Стецюк П.* Станіслав Дністрянський як конституціоналіст / П. Стецюк. – Львів, 1999.

34. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К., 1994.

35. *Трофимук М.* Перша українська конституція / М. Трофимук, О. Трофимук // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [упоряд. М. Трофимук]. – К., 1994.

36. *Ульяновський В.* Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави. – К., 1994.

37. *Четвертий* універсал УЦ. Ради // Слюсаренко А. Г. Історія української конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Т-во «Знання» України, 1993.

38. *Шалланд Л. А.* Верховный Суд и конституционные гарантии / Л. А. Шалланд // Конституционное государство. – М., 1905.

39. *Швидко Г. К.* Державне управління і самоврядування в Україні. Історичний нарис. Ч. 1 / Г. К. Швидко, В. С. Романов. – К.: В-во УАДУ, 1997.

Батанова Н. М. Історичні витoki інституту конституційно-правової відповідальності

У статті досліджуються історичні витoki інституту конституційно-правової відповідальності. Стверджується, що становлення конституційно-правової відповідальності нерозривно пов'язане з формуванням самого конституційного права як галузі права. Доводиться, що інститут конституційно-правової відповідальності в Україні запроваджується з появою перших конституційних актів та перших конституцій і протягом декількох століть проходить тривалий шлях еволюції, поступово перетворюючись з суто політичної міри на урегульований законом інститут.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, конституційний делікт, конституція, конституціоналізм.

Батанова Н. Н. Исторические истоки института конституционно-правовой ответственности

В статье исследуются исторические истоки конституционно-правовой ответственности. Утверждается, что становление конституционно-правовой ответственности неразрывно связано с формированием самого конституционного права как отрасли права. Доказывается, что институт конституционно-правовой ответственности в Украине учреждается с появлением первых конституционных актов и первых конституций и на протяжении нескольких столетий проходит длительный путь эволюции, постепенно превращаясь из чисто политической меры в урегулированный законом институт.

Ключевые слова: конституционно-правовая ответственность, конституционный деликт, конституция, конституционализм.

Batanova N. M. The historical origins of the institute of constitutional and legal responsibility

The article examines the historical origins of constitutional and legal responsibility. It is argued that the establishment of constitutional and legal responsibility is inextricably linked to the formation of constitutional law as a branch of law. It was quite natural, since the formation of claims of responsibility, especially to the government, has become the cornerstone of constitutionalism, which took place around the construction of the entire state mechanism.

The first beginnings of constitutional and legal responsibility are still in the Kyievan Rus during an activity the *veche* (X-XI centuries.). During this period, the only source of law was customary law. Legislative activities of state authorities were insignificant and very limited advantage of customary law. Documents that were predominantly form of written law and is considered the oldest, were princely agreements (international, agreements among themselves princes and princes agreements with the people). We can assume that the first prototype of constitutional delicts was just non-compliance with contract terms, which are set by mutual agreement of the prince and the *veche*. The penalty for violation of the terms “*ryad*” in this case was the expulsion of the prince, his removal from the throne. The procedure for removal from the throne prince is somewhat similar to the modern procedure presidential recall people exist in some countries. And if the pay attention to the fact that with the help of the *veche* are sometimes sought replacement *posadniks*, *tiuns* and other princely officials, it can be called a prototype of the institute impeachment by senior officials of the government.

Constitutional and legal responsibility appeared simultaneously with the appearance of the first constitutional documents and the first constitutions. One of the most interesting sources of Ukrainian political and legal thought of the XVIII century is Pylyp Orlyk Constitution, dated April 5, 1710, some provisions of which can be regarded as the origins of constitutional responsibility, the ability to eliminate the hetman from power by court order.

The end of XIX-beginning of XX century characterized by fixation constitutional responsibility and its grounds at the legislative level, in constitutional projects. Analyzed scientific works, which can be regarded as the theoretical basis of the constitutional and legal responsibility (impeachment of ministers and other officials of the state government) and in which the distinction of constitutional and legal and political responsibility. Considered progressive ideas about creating a specialized body (Supreme Court of the State, the State Tribunal) authorized to consider the constitutional and legal responsibility of senior government officials.

It is proved that the institution of constitutional responsibility in Ukraine is established with the first constitutional acts and the first constitutions and for several centuries goes a long way of evolution, gradually turning from a purely political action regulated by law institute.

Key words: constitutional and legal responsibility, constitutional delict, constitution, constitutionalism.